

Yayın Geliş Tarihi/Submission Date 18.07.2017

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date 05.08.2017

Gülcan KAŞKA*

Pisidia Antiokheia'sında Hristiyanlık**

Christianity at Antioch in Pisidia

ÖZET

Seleukos Hanedanlığının kurduğu *apoikia*'lardan biri olan Antiokheia, Galatia, Phrygia ve Pisidia üçgeninde önemli bir konumda yer almaktadır. Bu stratejik konumundan dolayı ilkin İ.Ö. 3. yüzyılın başında Seleukoslar, ardından da İ.Ö. 25 yılında Roma kolonisi yapılmıştır. Özellikle Roma kolonisi olarak ilan edilmesinden sonra refaha kavuşan kent MS. 3 yüzyılın sonuna kadar önemini korumuştur. Kentin bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlayan koloni hüviyeti, MS. 308-311 yılları arasında *metropolis*'i Antiokheia olan Pisidia Eyaleti'nin kurulmasıyla son bulmuştur. İdari yapıdaki bu değişikliğin önemli sonuçlarından biri de koloni tüzüğünün kaldırılarak kent kurumlarının kilise bünyesinde yeniden örgütlenmesi olmuştur. Makale Antiokheia'nın önce Aziz Paulus ve Barnabas tarafından, ardından da Azize Thekla'yla birlikte ziyaret edilmesiyle başlayan Hristiyanlık tarihini irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Antiokheia, Hristiyanlık, Koloni, Aziz Paulus, Azize Thekla.

ABSTRACT

Antioch, one of the *apoikiai* established by the Seleucid Dynasty, was lying on an important location at the junction point of the regions of Galatia, Phrygia and Pisidia. Due to its strategic position, the city was initially created as a Seleucid colony at the beginning of the third century BC and then as Roman colony in 25 BC. Especially after Rome had declared it as a Roman colony, it got a prosperity and maintained its importance by the end of AD 3th century. The colonial identity of the city declining from the second half of the century onwards ceased to exist finally with the creation of the province of Pisidia between 308 and 311 AD whose *metropolis* was Antioch. The most important results of the change in the administrative structure were the abolition of the colonial constitution and ecclesiastical reorganisation of the civic institutions. The essay investigates the history of Christianity in Antioch beginning with the visits of St. Paulus at first together with Barnabas, and then with Hagia Thekla.

Keywords: Antioch, Christianity, Colony, St. Paul, St. Thecla.

* Yazar/Author Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü. gul_saroglu@hotmail.com.

** Bu makale, TÜBİTAK "2214/A - Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı" kapsamında Westfälische Wilhelms Universität'te gerçekleştirmiş olduğum çalışmaların ürünüdür. Desteklerinden dolayı TÜBİTAK'a ve Westfälische Wilhelms Üniversitesi'ne teşekkürlerimi sunarım.

MÖ. 3. yüzyılda Seleukos kolonisi olarak kurulan Pisidia Antiokheia'sı MÖ. 25 yılında Augustus tarafından *Colonia Caesarea* adıyla yeniden organize edilmiştir.¹ Yeni kurulan koloniye ayrıca *ius italicum* hakkı bahşedilerek (Dig. 50,15, 8,10: In Pisidia eiusdem iuris est colonia Antiochensium) kent Pisidia'daki diğer Roma kolonilerinin merkezi olarak² ayrıcalıklı bir konuma yükseltilmiştir. İmparator Diocletianus'un düzenlemeleriyle Antiokheia İ.S. 308-311 yılları arasında bir dönemde yeni oluşturulan Pisidia Eyaleti'nin³ *metropolis*'i konumuna yükseltilmiştir⁴.

Antiokheia'nın Hristiyanlıkla tanışması Aziz Paulus'un kente yaptığı gezilerle olmuştur. Hristiyan olmadan önce Saul adına sahip aziz, Hristiyan olduktan sonra Paulus adını almıştır. İlk zamanlar yeni dinin azılı bir düşmanı olmuş, İsa'nın bir gün Damascus'ta kendisine seslenmesinden sonra dinini değiştirmiştir. Bundan sonra yeni dinin ateşli bir savunucusu olan Paulus, Aziz Barnabas'la beraber yeni dini yaymak için imparatorluğu karış karış gezmeye başlamıştır. Bu yolculuklar esnasında Anadolu topraklarını da ziyaret etmişlerdir. Önce Kıbrıs'a giden iki aziz burada Yaradan'ın buyruklarını dinlemek isteyen Antiokheiali Sergius Paulus tarafından Antiokheia'ya yönlendirilmişlerdir. Antik yerleşime gelen azizlerden Paulus *synagog*'ta şu vaazı vermiştir:⁵

[13,14] Onlar Perge'den ayrılarak Pisidia Antiokheia'sına vardılar. Şabat günü havraya girip oturdular. [13,15] Kutsal Yasa ve peygamberlerin yazıları okunduktan sonra, havranın yöneticileri onlara, “Kardeşler, halka verecek bir öğüdünüz varsa; buyurun, konuşun” diye haber yolladılar. [13,16] Paulos ayağa kalktı, eliyle bir işaret yaparak, “Ey İsraililer ve Tanrı'dan korkan yabancılar, dinleyin” dedi. [13,17] Bu halkın, yani İsrail'in Tanrısı, bizim atalarımızı seçti ve Mısır'da gurbette yaşadıkları süre içinde onları büyük bir ulus yaptı. Sonra güçlü eliyle onları oradan çıkardı, [13,18] yaklaşık kırk yıl gibi bir süre ıssız çölde onlara sabır gösterdi. [13,19] Kenan ülkesinde yenilgiye uğrattığı yedi ulusun topraklarını İsrail halkına miras olarak verdi. [13,20]

¹ Pisidialıların, özellikle de Homonadeis kavminin pasifize edilmesi amacıyla Augustus, Pisidia ve Lykoania'da askeri koloniler (*coloniae militum/ἀποικίαι στρατιωτῶν*) kurmuştur: bk. R. gest. Div. Aug. 28: *Colonias in Africa Sicilia Macedonia utraque Hispania, Achaia, Asia, Syria, Gallia Narbonensi, Pisidia militum deduxi (=Αποικίας ἐν Λιβύῃ Σικελία Μακεδονία ἐν ἑκατέρα (sic) τῆ Ἰσπανίᾳ Ἀχαΐα Ἀσία Συρία (sic) Γαλατία τῆ περὶ Νάρβωνα Πισιδίαι στρατιωτῶν κατήγαγον).*

² Pisidia ve Lykaonia'da Antiokheia'nın dışında kurulmuş diğer Roma kolonileri Olbasa, Komama, Kremna, Parlais, Ikonion ve Lystra'yı hem birbirlerine hem de Pamphylia limanlarına bağlayan Via Sebaste güzergâhında bulunmuş olup üzerlerinde mesafe bildiriminin korunduğu 9 miltaşında *caput viae* olarak Antiokheia verilmiştir (Hild, 2008: 63).

³ Dioecesis Asiana içinde oluşturulan Pisidia Eyaleti hakkında ilk bilgiyi Apameia kentinde bulunmuş olan ve eyaletin ilk valisi Valerius Diogenes tarafından Valeria Galeria onuruna dikilen yazıt sunmaktadır: ILS 8932 = CIL III 13661. Yazıtta Galeria Valeria, Augusta unvanını taşıdığına göre (krş. Kienast, 1990: 286) yazıt İ.S. 308-311 yılları arasına tarihlendirilmelidir. Dolayısıyla bu tarih aynı zamanda eyaletin kuruluş tarihi için de *terminus post quem* (alt eşik) olmaktadır.

⁴ Kentte bulunan iki yazıt Antiokheia'nın Pisidia Eyaleti'nin *metropolis*'i olduğunu göstermektedir: Calder, 1912: 86-87 no. 5-6).

⁵ Acta apost. 13,14-52. Paulus'un Antiokheia'daki *synagog*'taki vaazı ile ilgili ayrıca diğer antik kaynaklardan da haberdar olmaktadır: Georg. Syn. *chron.* 404: Παῦλος καὶ Βαρναβᾶς ἐν τῇ συναγωγῇ τῆς κατὰ Πισιδίαν Ἀντιοχείας ἐπαρρησιάσαντο.

Bütün bunlar aşağı yukarı dört yüz elli yıl sürdü. Sonra Tanrı, Peygamber Samuel'in zamanına kadar onlar için hâkimler yetiştirdi. [13,21] Halk bir kral isteyince, Tanrı onlar için Benyamin phyle'sinden Kiş oğlu Saul'u yetiştirdi. Saul kırk yıl krallık yaptı. [13,22] Tanrı, onu tahttan indirdikten sonra, onlara kral olarak Davut'u başa geçirdi. Onunla ilgili şu tanıklıkta bulundu: "İşay oğlu Davut'u gönlüme uygun bir adam olarak gördüm, o her istediğimi yapar". [13,23] Tanrı, verdiği sözü tutarak bu adamın soyundan İsrail'e Kurtarıcı İsa'yı gönderdi; [13,24] İsa'nın gelişinden önce Yahya, bütün İsrail halkını, tövbe edip vaftiz olmaya çağırdı. [13,25] Yahya görevini tamamlarken şöyle diyordu: "Beni kim sanyorsunuz? Ben Mesih değilim. Ama O benden sonra geliyor. Ben O'nun ayağındaki çarığın bağını çözmeye bile layık değilim. [13,26] Kardeşler, İbrahim'in soyundan gelenler ve Tanrı'dan korkan yabancılar, bu kurtuluş bildirisi bize gönderildi. [13,27] Çünkü Yerusalemlerde yaşayanlar ve onların yöneticileri İsa'yı reddettiler. O'nu mahkûm etmekle her Şabat günü okunan peygamberlerin sözlerini yerine getirmiş oldular. [13,28] O'nda ölüm cezasını gerektiren herhangi bir suç bulamadıkları halde, Pilatus'tan O'nun idamını istediler. [13,29] Onun hakkında tüm yazılanları yerine getirdikten sonra onu çarmıhtan aşağı indirerek mezara koydular. [13,30] Ama Tanrı onu ölümden diriltti, [13,31] İsa, daha önce kendisiyle birlikte Celile'den Yerusalemlere gelenlere günlerce görüldü. Bu kişiler şimdi halka O'nun tanıklığını yapıyor. [13,32] Bizler de Tanrı'nın atalarımıza vermiş olduğu sözü yerine getirdiğini sizlere müjdeliyoruz; [13,33] çünkü Tanrı İsa'yı dirilterek onların çocukları olan bizler için bu sözü yerine getirmiştir. İkinci Mezmur'da yazıldığı gibi:

"Sen benim oğlumsun,
Bugün ben sana baba oldum".

[13,34] Tanrı, cesedi asla çürümek üzere onu ölümden dirilttiğini şu sözlerle belirtmiştir: "Size, Davut'a söz verdiğim Kutsal ve güvenilir nimetleri vereceğim". [13,35] Bu nedenle başka bir yerde de şöyle der: "Kutsalının çürüdüğünü görmeye izin vermeyeceksin". [13,36] Davud kendi kuşağında Tanrının isteğine göre hizmet ettikten sonra gözlerini yaşama kapadı, ataları gibi gömüldü ve bedeni çürüyüp gitti. [13,37] Ama tanrının dirilttiği kişinin bedeninin çürüdüğü görülmedi. [13,38] Dolayısıyla kardeşler, şunu bilin ki, günahların bu Kişi aracılığıyla bağışlanacağı size duyurulmuş bulunuyor. Şöyle ki, iman eden herkes, Musa'nın Yasasıyla aklanamadığınız her günahtan [13,39] ona inanarak aklanabilir. [13,40] Şu halde dikkat edin de peygamberlerin sözünü ettiği şu durum sizin başınıza gelmesin: [13,41] Bakın, siz alay edenler, şaşkına dönüp yok olun! Çünkü sizin gününüzde biri size anlatsa bile asla inanamayacağınız bir iş yapıyorum". [13,42] (Paulos'la Barnabas) ayrılırken (halk) onları, bir sonraki Şabat günü aynı konular üzerinde konuşmaya çağırdı. [13,43] Havradaki topluluk dağılınca Yahudiler ve Yahudiliğe dönüp Tanrı'ya tapan yabancıardan birçoğu onların ardından gitti. Paulos'la Barnabas onlarla konuşarak onları devamlı Tanrı'nın lütfunda yaşamaya özendirdiler. [13,44] Ertesi Şabat günü kent ahalisinin neredeyse tümü Tanrı'nın sözünü dinlemek için toplanmıştı. [13,45] Yahudiler kalabalığı gördüklerinde büyük bir kıskançlık içinde Paulos'un söylediklerine küfür ederek karşı çıktılar. [13,46] Paulus'la Barnabas ise cesaretle karşılık verdiler: "Size

ilk önce tanrının sözünü bildirmemiz gerekiyordu. Siz onu reddettiğinize ve kendinizi sonsuz yaşama layık görmediğinize göre, biz şimdi diğer uluslara yöneliyoruz. [13,47] Çünkü Tanrı bizlere şöyle buyurmuştur: “Yeryüzünün en ucra köşesine kadar kurtuluş olman için seni halklara ışık yaptım”. [13,48] Halklar ise (bu şeyleri) duyduklarında sevindiler ve Tanrı'nın sözünü yücelttiler, sonsuz bir yaşam için tayin edilmiş herkes iman ettiler. [13,49] Böylece Tanrı'nın sözü tüm bölgede yayıldı. [13,50] Ne var ki Yahudiler ise, (tanrıya) inanan soylu kadınlarla ve kentlin ileri gelen erkeklerini kışkırttılar, Paulos'la Barnabas'ı kovmak için (halkı) teşvik ettiler ve onları sınırlarından kovdular. [13,51] Bunun üzerine Paulos'la Barnabas, onlara bir uyarı olsun diye ayaklarının tozunu silkerek İkonion'a gittiler. [13,52] Öğrenciler ise sevinç ve kutsal ruhla dolmuşlardı.

Bu olaylardan sonra Yahudi cemaati, halkı galeyana getirerek onların kentten kovulmasını sağlamıştır. Yine yapmış oldukları Anadolu ziyaretleri sırasında Lystra antik kentine gelmişlerdir. Bu sırada kentte olağanüstü bir olay gerçekleşmiştir. Aziz Paulus'un doğuştan topal olan bir adamı mucize ile yürütmeyi başardığı söylentisi kulaktan kulağa yayılmaya başlamış, bu olay üzerine Lystra halkı onları faniler arasında gezinen insan suretinde iki tanrı olarak nitelemişlerdir (*Acta apost.* 14,11-13; οἱ τε ὄχλοι ἰδόντες ὁ ἐποίησεν Παῦλος ἐπήραν τὴν φωνὴν αὐτῶν Λυκαονιστὶ λέγοντες, Οἱ θεοὶ ὁμοιωθέντες ἀνθρώποις κατέβησαν πρὸς ἡμᾶς· ἐκάλουν τε τὸν Βαρναβᾶν Δία, τὸν δὲ Παῦλον Ἑρμῆν, ἐπειδὴ αὐτὸς ἦν ὁ ἡγούμενος τοῦ λόγου. ὁ τε ἱερεὺς τοῦ Διὸς τοῦ ὄντος πρὸ τῆς πόλεως ταύρους καὶ στέμματα ἐπὶ τοὺς πυλῶνας ἐνέγκας σὺν τοῖς ὄχλοις ἤθελεν θύειν; Boyacıoğlu 2013, 269). Bu olay karşısında hayrete kapılan Lystralılar pagan inancının iki tanrısından biri olan Hermes'in ismini Paulus'a, Zeus'un adını ise Barnabas'a vermişlerdir (Boyacıoğlu, 2013: 269).

Onesiphoros adında bir şahıs Aziz Paulus'un İkonion'a geleceğini duyduğunda çocukları Zimmia, Zenon ve eşi Lektra ile onu Lystra yolu üzerinde karşılamaya koyulmuştur (*Acta Paul. et Thec.*: Καὶ τις ἀνὴρ ὀνόματι Ὀνησιφόρος ἀκούσας τὸν Παῦλον παραγενόμενον εἰς Ἰκόνιον, ἐξῆλθεν σὺν τοῖς τέκνοις αὐτοῦ Σιμμία καὶ Ζήνωνι καὶ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ Λέκτρα εἰς συνάντησιν Παύλου, ἵνα αὐτὸν ὑποδέξηται.). Onesiphoros, Paulus'u evinde misafir etmiş ve akşam yemeğinden sonra da Paulus tanrının buyruklarını dinlemek isteyenlere bir vaaz vermiştir (*Acta Paul. et Thec.* 5-6). Bu esnada karşılaştığı Theokleia'nın 17 yaşındaki kızı Thekla, Hristiyanlığı kabul etmiştir (*Acta Paul. et Thec* 7-8). Thekla'nın hareketlerinin değiştiğini fark eden annesi durumu kızının nişanlısı Thamyris'e bildirmiştir (*Acta Paul. et Thec.* 9). Thamyris Paulus'u tutuklatarak *proconsul* Castellus'a götürmüştür (*Acta Paul. et Thec.* 14-15). Mahkemeye çıkarılan Aziz, savunmasında insanlığa doğru yolu göstermek üzere gönderildiğini söylemiş; bunun ardından da hapse atılmıştır (*Acta Paul. et Thec.* 16-17). Thekla bekçi ve gardiyana rüşvet vererek Aziz'in yanına girmiş ve dizlerinin dibine çökerek onu dinlemiştir (*Acta Paul. et Thec.* 18). Bunları duyan Castellus, Thekla'yı da sorgulamış sonunda onun idamına karar vermiştir (*Acta Paul. et Thec.* 19-21). Bir odun yığını üzerinde yakılmasına karar verilen Azize aniden şiddetli bir yağmurun bastırmasıyla ölümden kurtulmuştur (*Acta Paul. et Thec.* 19-21). Bu olaylardan sonra da

Aziz ve Azize Antiokheia'ya gitmiştir.⁶ *Acta Pauli et Theclae* adlı eserde ikilinin burada yaşadıklarıyla ilgili kısmının çevirisi şöyledir:

[26] *Ve Paulos, Onepsiphoros'u tüm hane halkıyla birlikte Ikonion'a gönderdi; kendisi de Thekla'yı yanına alarak Antiokheia'ya gitti. Bunların kente girmesiyle o sırada Syriarkhes makamında bulunan Aleksandros adında biri Thekla'yı görüp ona aşık oldu ve hediye ve parayla Paulos'u ayartmaya (kalktı. Bunun üzerine) Paulos "ne bahsettiğin kadını tanıyorum ne de (o) bana aittir", dedi. Pek muktedir olan Aleksandros ise cadde ortasında ona (Thekla'ya) sarıldı. Ne var ki Thekla buna katlanamadı, tersine Paulos'u aradı ve sert bir şekilde "Tanrı'nın kölesi olan bir yabancıyı zorlama! Ben Ikonion'un önde gelenlerindenim, ama Thamyris ile evlenmek istemediğim için vatanımdan sürgünüm" diyerek bağırdı. Sonra da Aleksandros'un pelerinini kavradı, başındaki çelengi fırlattı ve onu rezil rüsva etti.*

[27] *Bunun üzerine Aleksandros bir yandan ona gönlünü kaptırmış olmakla birlikte, öte yandan başına gelenden duyduğu utançla Thekla'yı valinin huzuruna getirdi. Thekla bunları yaptığını itiraf edince de vali onun aleyhinde hayvanların önüne atılması kararını verdi. Ama kadınlar dehşete düştüler ve mahkeme huzurunda "'kötü karar, dine aykırı karar" diye bağırdılar. Thekla ise validen vahşi hayvanlarla mücadelesi bitene kadar kirlenmemiş kalmayı rica etti. Kızını kaybetmiş, Tryphaena adında varsıl bir [ece], onu koruması altına aldı ve teselli (umuduyla) onu (yanında) tuttu.*

[28] *Vahşi hayvanlar geçide çıkınca, Thekla'yı azgın bir dişi aslana bağladılar, kraliçe Tryphaena da onu takip etti. Ne var ki üstüne oturunca dişi aslan Thekla'nın ayaklarını yaladı, bütün ahali de şaşkına döndü. Cezalandırılmasının yazılı gerekçesi kutsala saygısızlıktı. Kadınlar ise çocuklarıyla birlikte yukarıdan "Tanrım, kentimizde dinsiz bir karar gerçekleşiyor" diye haykırıyorlardı. Bunun üzerine Tryphaena onu yeniden gösteriden aldı. Zira kızı Falconilla ölmüştü, ama Tryphaena'ya rüyasında "Anne, Thekla benim adıma dua etsin de adillerin mertebesine çıkarılabileyim diye yabancı ve kimsesiz Thekla'yı benim yerime koyacaksın" demişti.*

[29] *Bu nedenle Tryphaena onu gösteriden alınca, bir yandan ertesi gün vahşi hayvanlarla mücadele edeceği için gözyaşı dökmüş, aynı zamanda da Thekla'yı kendi kızı Falconilla kadar sevdiği için ona "ikinci çocuğum Thekla, kızımın sonsuza dek yaşayabilmesi için onun adına dua etmek üzere buraya gel; zira bunu rüyamda gördüm" demişti. Bunun üzerine Thekla vakit kaybetmeksizin sesini yükselterek "Tanrım, Yüce Tanrı'nın gökyüzündeki Oğlu, kızı Falconilla'nın sonsuza kadar yaşaması dileğini onun gönlünce ver" dedi. Thekla bunları söyledikten sonra Tryphaena bu kadar güzel birinin Vahşi hayvanlara yem olarak atılacağını düşününce gözyaşlarına boğuldu.*

[30] *Şafak sökünce Aleksandros Thekla'yı almaya gelerek, zira vahşi hayvan dövüşünü o tertipliyordu, "Vali yerini aldı, kalabalık da bize sesleniyor. (Kızı) ver de dövüşü başlatayım" dedi. Ama Tryphaena Aleksandros'un kaçacağı kadar yüksek sesle*

⁶ *Acta Paul. et Thec.* 26-39. Bu olayların Pisidia Antiokheia'sında mı yoksa Syria Antiokheia'sında (Antakya) mı geçtiği sorunu uzun zamandır tartışılmaktadır. Son çalışmalar Pisidia Antiokheia'sının daha büyük olasılık taşıdığı sonucuna varmaktadır: Bremmer 1996: 49-56; Dunn 1996: 22-22; Eyice 2002: 113; Barrier 2009: 66-67 dn. 1-2, 73 dn. 1, 137 dn. 5, 187 dn. 9.

bağırarak “Ocağımı Falconilla'mın ikinci matemi saracak. Yardıma koşacak kimsem yok: ne bir çocuk, çünkü o zaten öldü; ne de bir akraba, zira dulum. Kızım Thekla'nın tanrısı, çocuğuma sen yardım et” dedi.

[31] Vali Thekla'nın getirilmesi için askerleri gönderdi. Ama Tryphaena geri çekilmedi, tersine elinden tutup ona yol açarak “Kızım Falconilla'yı mezara götürdüm, seni de, Thekla, vahşi hayvan dövüşüne götürüyorum” dedi. Bunun üzerine Thekla acı bir tonda seslenerek Tanrı'ya şu sözlerle yakardı: “İman ettiğim, kendisine sığındığım, beni ateşten koruyan Yüce Tanrım, saflığımı koruyarak hizmetkârına merhamet gösteren Tryphaena'ya mükâfatını bahşet”.

[32] Bunun üzerine hayvanların gürlemesinin, halkın ve bir arada oturan kadınların çığlıklarının neden olduğu büyük bir gürültü doğmuştu. Erkekler “kutsala saygısızlık edeni getirin” diye bağırırken, kadınlar da “bu hukuksuzluk nedeniyle kentimiz yok olsun, sen de hepimizi yok et, ey vali! Acı bir sahne, berbat bir hüküm” diye haykırıyorlardı.

[33] Tryphaena'nın elinden alındıktan sonra Thekla giysileri çıkartılıp üstünde (sadece) bir şalvarla stadyuma atılmış, üzerine de ayılar ve aslanlar salınmıştı. Bu esnada kadın güruhumun çığlıkları arasında azgın bir dişi aslan ona doğru koşarak ayaklarının dibine uzanmıştı. Ardından bir ayı ona doğru fırlamış, ama dişi aslan koşarak karşısına dikilmiş ve onu paralamıştı. Yine Aleksandros'un insanları parçalamak üzere yetiştirdiği erkek bir aslan Thekla'nın üstüne çullanmış, ama dişi aslan onunla kapışınca ikisi birlikte ölmüştü. Thekla'ya yardıma koşan dişi aslan ölünce kadınlar daha bir dövünmüştü.

[34] Bunun üzerine stadyuma daha fazla hayvan saldı, zira Thekla ayakta durup ellerini açarak dua etmekteydi. Duasını bitirince arkasını döndü ve suyla dolu bir çukur gördü ve “Şimdi yıkanma vaktim geldi” dedi. Ardından da “İesus Khristos adına son günümde kendimi vaftiz ediyorum” diyerek kendini suya bıraktı. Bunu gören kadınlar, hatta bütün kalabalık su da onu yutmak için bekleyen foklar bulunduğundan “Kendini suya atma” diye öyle bir yakardılar ki sonunda vali dahi gözyaşlarına hâkim olamadı. Yine de Thekla İesus Khristos adına kendini suya attı. Bu sırada foklar yıldırım ışıltısı ateşini görünce su yüzeyinde ceset olarak salındılar; Thekla'nın etrafını ise ne hayvanların ona ulaşabilecekleri ne de onun çıplaklığının görülebileceği şekilde bu ateşin dumani sarmıştı.

[35] Bunun ardından stadyuma daha korkunç hayvanlar bırakılınca kadınlar çığlık attılar, ayrıca yoğun bir koku olacak şekilde bazıları yaprak, bazıları Hint sümbülü, bazıları tarçın, bazıları da kına çiçeği fırlattılar. Sahneye salınan hayvanlarsa sanki uykuya tutulmuşlarcasına Thekla'ya dokunmadılar. Bunun sonucunda Aleksandros valiye “Son derece ürkütücü boğalarım var. Bunları dövüşçüye bağlayalım” dedi. Vali de kaşlarını çatıp “Ne istiyorsan yap” diyerek onay verdi. Bunun üzerine Thekla'yı boğaların ortasında ayağından bağladılar, ayrıca daha da öfkelenerek kadını öldürsünler diye hayallarının dibine kızgın demirler koydular. Böylece boğalar öne doğru fırladılar, ama Thekla'nın etrafında yanmakta olan alev ipleri tutuşturdu, Thekla da böylece bağlı olmaktan kurtuldu.

[36] Tryphaena tiyatronun sıralarının üzerindeki alanın yanında ayakta dururken bayıldı, bu nedenle kadın köleler “Ecemiz Tryphaena öldü” diye bağırdılar. Bunun üzerine vali (dövüşü) durdurdu, tüm şehri korku kapladı ve Aleksandros valilinin ayaklarına kapanarak “Bana ve kentime merhamet edin, şehrim yıkılmadan vahşi hayvan dövüşçüsünü serbest bırakın. Zira akrabası, Ece Tryphaena arenanın girişinde öldüğüne göre, İmparator bunları duyacak olursa, bizimle birlikte şehri de derhal yok edecektir” dedi.

[37] Bunun üzerine vali Thekla’yı vahşi hayvanların ortasından çağırdı ve ona “Sen kimsin, etrafında ne var da vahşi hayvanların hiçbiri sana dokunmadı” dedi. Thekla da “Ben yaşayan Tanrı’nın hizmetkârıyım. Etrafındakine gelince, bu da Tanrı’nın hoşnut kaldığı oğluna inanmış olmamdır. Onun sayesinde hiçbir hayvan bana dokunmadı. Çünkü kurtuluşun tek yolu ve sonsuz bir yaşamın tek dayanağı odur. Zira o dertliler için bir sığınak, mazlumlar için teselli, umutsuzlar için bir barınak olmuştur ve şurası kesindir ki ona inanmayan kişi yaşamayacak, tersine sonsuza kadar ölü kalacaktır.

[38] Vali bunları dinleyince giysilerinin getirilmesini emretti ve “Elbiselerini giy” dedi. Bunun üzerine Thekla şunları söyledi: “Hayvanların arasındayken çıplaklığımı örten kişi mahşer gününde de bana kurtuluş elbisesini giydirecek”. Sonra da elbiselerini alarak giydi. Ardından da vali derhal resmi bir belge göndererek “Tanrı’nın hizmetkârı ve ona dindarca bağlı (θεοσεβής) Thekla’yı aranıza katılması için serbest bırakıyorum” dedi. Bunun üzerine bütün kadınlar sanki tek bir ağızdan çıkıyormuşçasına “Thekla’yı kurtaran Tanrı tektir” diyerek öyle yüksek bir sesle bağırdılar ki bütün kent bu sesle sarsıldı.

[39] Bu sırada Tryphaena da muştulu haberi alınca, kalabalıkla birlikte Thekla’yı karşıladı ve ona sarılarak “Ölülerin dirildiğine şimdi inanıyorum, kızımın yaşadığına şimdi inanıyorum. İçeriye gel, seni bütün mallarımın varisi yapacağım” dedi. Bunun üzerine Thekla onunla birlikte içeri girdi ve hizmetlilerin birçoğunun da inanacağı ve evi büyük bir mutluluk saracak şekilde Tanrı sözlerini Tryphaena’ya öğreterek evde sekiz gün dinlendi.

İlkçağ misyonerlerinin bu faaliyetleri Hristiyanlığın bölgede filizlenmeye başlamasına neden olmuştur. Ancak bu süreç içerisinde İseviler bu uğurda çok cefa çekmiş, çok kurban vermiştir. İmparator Nero’yla başlayan Hristiyan avı sonraki imparatorlar döneminde de devam etmiştir. İmparator Traianus zamanında Apollonia’da bir asker olan Zosimos Antiokheia’da oturan vali Domitianus tarafından tutuklanmış ve Konana’ya götürülerek yapılan işkencelerin ardından orada öldürülmüştür (BHG, 1888, 1888c, 1888e s. v. Zosimos).

Hristiyanlara uygulanan zulüm her geçen gün daha da çoğalmıştır. İmparator Diocletianus 24 Şubat 303’te bir ferman yayınlanmış ve bu fermanla imparatorluk genelinde Hristiyanlara karşı soruşturmalar açılmış, kitapları, ibadethaneleri yok edilmiştir (Euseb. *hist. ecc.* 8, 2, 4). İbadet için bir araya gelmeleri bile yasaklanmıştır. Eyaletlere gönderilen bu genelgelere valiler riayet etmiştir. Bu valilerden biri ise Pisidia Eyaleti valisi Valerius Diogenes’tir. Görevde bulunduğu süre içinde denetimi altında bulunan bölgede Hristiyanlara karşı sert bir tutum sergilemiştir. Diogenes, orduda yirmi

yıl görev yapmış Katakekaumene Laodikeia'sı yurttaşı M. Iulius Eugenios adında Hristiyan bir subayı işkence ederek öldürmüştür⁷. Yine bu yüzyılda kentte yaşanan başka bir vaka daha bilinmektedir. Aidesios adlı pagan bir babanın kızı olan Marina Hristiyan inancını benimsemiştir. 15 yaşına geldiğinde Hristiyanları cezalandırmak için kente gelen Asia Eyaleti valisi Olybrios genç kıza gönlünü kaptırmış ve onunla evlenmek istemiştir. Ancak kızın Hristiyan olduğunu öğrenince, onu hapse attırmış ve 17 Temmuz'da idam ettirmiştir (Eyice, 2002: 119). Ancak Thekla'nın şanı onu gölgede bırakmıştır.

Apollon şenliklerinin kutlandığı bir günde kente gelen Trophimos ve Sabbatios adlı iki yabancı birkaç kelime söyleyerek festivali eleştirmişlerdir. Ardından tutuklanıp hapse atılmışlardır. Trophimos Synnada'da, Sabbatios Antiokheia'da idam edilmiştir. Alpheiros, Aleksandros ve Zosimos adlı nalbant kardeşler Hristiyan oldukları için Antiokheia'da 28 Eylül'de infaz edilmiştir (Eyice, 2002: 120).

Constantinus'un, İsevilere din özgürlüğü tanınmasından sonra kent içerisinde yeni din yaygınlaşmaya başlamış ve nihayetinde Antiokheia, Pisidia Eyaleti'nin başpiskoposluk merkezi olmuştur (Not. ep. 10,480; Not. ep. 13,330). MS. 4. yüzyılda Hristiyanların mutlak zaferi sonucunda din bütün imparatorlukta yayılmıştır. İmparator Diocletianus'un düzenlemelerinden sonra yeni kurulan Pisidia Eyaleti'nin *metropolis*'i olan Antiokheia, Constantinus'un Hristiyanlara din özgürlüğü tanınmasıyla büyük bir Hristiyan kenti konumuna da gelmiştir. Bu yüzyılda Aziz Paulus için kent içinde bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilise Antiokheia'nın en büyük kilisesiydi. Antiokheia'nın Aziz Paulus'la olan bağlantısı muhtemelen kilisenin, dolayısıyla kentin refahına katkıda bulunmuş ve toplumun bu yeni kimliği benimsemesinde önemli bir rol oynamıştır (Herring-Harrington, 2011: 124). Ayrıca kentin Paulus tarafından ziyaret edilmesi kenti daha da ön plana çıkarmıştır. Kent daha sonraki yıllarda Hristiyan hacılar tarafından ziyaret edilmiştir. Yapılan kazılarda Piskopos Optimus dönemine tarihlenen yazıtlar ele geçmiştir (Taşlıalan, 2002: 12-14; ἐπι τοῦ αἰδεσιμωτάτου/ ἐπισκόπου Ὀπτιμοῦ/Εἰδομενεὺς ἀναγνώστη[ς]/εὐξάμενος τῷ Θεῷ/ τὴν εὐχὴν ἀπέδωκε; Herring-Harrington, 2011: 120). Bu şahıs 381 yılında toplanan Konstantinopolis konsilinde kenti temsil etmiş ve kent içinde etkin bir rol oynamıştır. Ayrıca 5. ve 6. yüzyıla tarihlenen, kilisenin kuzey yolu ile avlu arasındaki merkez kapısının mermer eşliğindeki mozaikler üzerinde bulunan Aberkios'a ait olan yazıt, Antiokheia'nın bazı üyelerinin zenginliklerini kanıtlamaktadır. Burada ele geçmiş yazıtlar çok büyük olasılıkla yapının gelişimi için yapılan para bağışlarını göstermektedir (Taşlıalan, 2002: 13; Mitchell-Waelkens, 1998: 213). Zengin elit üyeler tarafından yapılan bu tür bağışlar, Antiokheia'daki euergetism kalıplarında bir değişiklik olduğunu göstermektedir. Hristiyanlık Dönemi euergesia'sı, kilise inşası, etik ve öğretisel olarak tasdik edilmiş faaliyetler üzerine yoğunlaşmaktaydı (Herring-Harrington, 2011: 125). Para ve mülkler kiliseye bağışlanmış ve kilise sosyal hizmet aracı olarak bir rol üstlenmiştir. Kiliseler

⁷ Mitchell, 1988: 18; Mitchell, 1982: 110. Tabbernee, 2002: 124. Eugenios' ait mezar yazıtında Diogenes'in valiliği sırasında Hristiyanlara yapılan işkencelerden de bahsedilmiştir. ILS 1112; 9480; ἐπι Διογένους ἡγεμόνος, σπουδάσας [τ]ε ἀπαλλαγῆναι τῆς στρατείας τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν φυλάσσωσιν, χρόνον τ[ε] βραχὺν διατρεῖψας.

önemli topluluk merkezleri haline geldiğinden elitlerin *patronus*'luğu Hristiyanlığın gelişmesini ve kilise cemaatinin sıkıca örgütlenmesini sağlamıştır (Fox, 1987: 669-670).

Kentte çok sayıda kilise bulunması ve kentin olduğu kadar sakinlerinin de refahı Antiokheia'nın önce Seleukoslar ardından da Roma kolonisi yapılmasını koşullayan tarihsel önemiyle açıklanabilir. Bu yapıların inşa edilmesi kararında kilise cemaatleri önemli rol oynamıştır.

Kent içinde Hristiyanlık dönemiyle ilgili az sayıda yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtların birinde Presbyteros Aelius Cassianus'un, kendi azatlısı Aelius Numius'a bir mezar inşa ettirdiğini öğrenmekteyiz (Calder, 1912: 97 no. 26). Diğer bir yazıtta ise Aleksandros adında bir Hristiyan zikredilmiştir (Calder, 1912: 97 no. 27). Bunun dışında kentte *baptisterion*'unun her iki yanına aşağıdaki ifadeler yazılmıştır (Calder, 1912: 97 no. 29).

a.1 ó ἄγιος

Πατῆρ ὁλός.

b.1 Ἰησοῦς Χρ(ιστός).

Bu yazıtlarda yukarıdaki bilgiler dışında ayrıca Hristiyanlık dönemi kilise görevlilerinden de bahsedilmektedir. Bu görevlilerden biri *arkhiepiskopos*'tur. Bir diğeri ise *anagnostes*'tir. *Anagnostes* tabiri örneğin Cicero'da, bir eğlence boyunca istenen kitaptan bölümler okuyan kişi için kullanılmaktadır (Cic. *Att.* 1, 12, 43: *Quid praeterea ad te scribam non habeo, et mehercule eram in scribendo conturbator. nam puer festivus, anagnostes noster Sositheus, decesserat meque plus quam servi mors deberevidebatur commoverat*). Hristiyanlıkla birlikte kelimenin anlamı değişmiştir. Kilisede ibadet esnasında kutsal kitaptan ayinler okuyan görevli anlamını kazanmıştır. İmparator Iustinianus MS. 535 yılında Konstantinopolis'in büyük kilisesindeki *anagnostes*'lerin sayısını sınırlamıştır (Magdalino, 1991: 84). Antiokheia civarında ele geçmiş yazıtta Theodoros adlı şahsın hem bu görevi hem de *diakonos*'luğu yürüttüğü bilinmektedir (IAntiokheia 110). Rahiplik kurumunun ilk kademesini teşkil etmektedirler. *Anagnostes* olduğu bilinen diğer bir şahıs Optimus Dönemi'nde yaşamış Eidomeneus'tir (SEG 6 580; Robinson, 1926: no. 67; Taşlıalan, 2002: 13-14). Bir diğer Hristiyanlık dönemi kilise görevlisi ise *diakonos*'tur (IAntiokheia 110). Hizmetçi, ulak gibi anlamlara gelmektedir (Carrington, 1957: 182). Bunlar Hristiyanlık Dönemi'yle birlikte üç yüksek ruhban derecesinin en alt sınıfını teşkil etmekteydiler (Papadakis, 1991: 592). Kilisenin bütün mal varlığından sorumluydular. Fakir ve hasta insanları belirleyerek onların ihtiyaçlarını *piskopos*'a bildirirlerdi (*Apost. const.* 3,19: *Χρῆ οὖν ὑμᾶς τοὺς διακόνους ἐπισκέπτεσθαι πάντας τοὺς δεομένους ἐπισκέψεως, καὶ περὶ τῶν θλιβομένων ἀναγγέλλετε τῷ ἐπισκόπῳ ὑμῶν*) ve kilise tarafından dağıtılan yardımın denetlenmesi *diakonos*'un sorumluluğundaydı. Ekmek ve şarap ayininin dağıtımında ve kutlanmasında görev alıyorlardı (Darrouzès, 1970: 178). Ayin sırasında ayakta dikilerek bu sürede hiç kimsenin içeri girmesine ya da dışarı çıkmasına izin vermiyorlardı. Özel görevlerinden biri de İncil'i okumaktır. Bu görev *Arkhidiaconos* tarafından da gerçekleştirilebilirdi. *Episkopos*'un izin vermesi durumunda vaftiz görevini de yerine getirebiliyorlardı (Hieron. *Lucifer.* 28: *sine chrismate et episcopi iussione, neque presbyter neque diaconus ius habeant baptizandi*; krş. *Apost. const.* 8,46: *Οὔτε γὰρ διάκονον προσφέρειν θυσίαν*

θεμιτὸν ἢ βαπτίζειν ἢ εὐλογίαν μικρὰν ἢ μεγάλην ποιῆσθαι.). Bunlar rahiplik kurumunun alt düzeyini temsil ettikleri için rahipler arasında oturmaları yasaklanmıştır (Papadakis, 1991: 592). Kente bilinen diğer bir kilise görevlisi ise *episkopos*'luktur. Bunlar Hristiyanlıkta üç yüksek ruhban derecesinin en üst noktasında yer alırlardı. *Episkopos*'lar İsa'nın havarilerinin ardılları sayılmakla beraber kilise ayinlerinin baş yöneticileridir. Kilisenin finansman işleri onların sorumluluğundaydı. Constantinus'un Hristiyanlara din özgürlüğü tanınmasından sonra kilise dışı yönetim işlerinde de söz sahibi olmuşlardır.

Kentin en ünlü *episkopos*'u, yazıtlarda defalarca adı zikredilmiş olan Optimus'tur (SEG 6 580; Robinson, 1926: no. 67; Taşlıalan, 2002: 13-14)

Antiokheia MS. 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren koloni kenti olma özelliğini giderek kaybetmeye başlamıştır. Kent içinde Hristiyanlık kurumları ön plana çıkmış ve bunlar kentin sosyo-ekonomik yaşamı üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. Bu dönemde ele geçen yazıtlarda Antiokheia'nın kültürel yapısı Hristiyanlıkla özdeşleşmiştir. Bu döneme ait yazıtlar genellikle piskopos isimleriyle dini memuriyetlerin varlığından ibarettir. Antiokheia, Paulus ve Azize Thekla tarafından ziyaret edilmesine, pek çok *martyroi* hikâyesine sahne olmasına rağmen Constantinopolis, Antiokheia (Hatay), Nikea (İzmit) gibi kentlerle kıyaslandığında Hristiyanlık tarihinin gelişimi açısından gölgede kalmıştır.

Kaynakça Kısaltmaları

BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca (Société des Bollandistes)</i> , Brüksel ³ 1957.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin 1863-.
ILS	H. Dessau (ed.), <i>Inscriptiones Latinae Selectae I-III</i> , Berlin 1892-1916.
JRS	<i>The Journal of Roman Studies</i> , Londra 1911-.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden et al. 1923-.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

<i>Acta apost.</i>	<i>Acta apostolorum</i> K. Aland-M. Black-C. M. Martini-B. M. Metzger-A. Wikgren (ed.), <i>The Greek New Testament</i> , Stuttgart ² 1968, 416-528.
<i>Acta Paul. et Thec.</i>	<i>Acta Pauli et Thecla</i> R. A. Lipsius (ed.), <i>Acta Apostolorum apocrypha</i> , vol. 1, Hildesheim ² 1972, 235-271.
AG	<i>Anthologia Graeca</i> H. Beckby (ed.), <i>Anthologia Graeca I-IV</i> , Münih ² 1965-1968.
Apost. const.	Constitutiones Apostolorum/Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων

-
- M. Metzger (ed.), *Les constitutions apostoliques*, 3 vols. [Sources chretiennes 320, 329, 336], Paris 1985-1987.
- Cic. *M. Tullius Cicero*
- Att. *Epistulae ad Atticum*
- D. R. Shackleton Bailey (ed.), *Epistulae ad Atticum. Cicero's Letters to Atticus*, Oxford 1965-1968.
- Dig. *Digesta Iustiniani*
- T. Mommsen-P. Krüger (ed.), *Corpus Juris Civilis I/13*, Berlin 1920.
- Eus. *Eusebios*
- hist. ecc. *Historia ecclesiastica / ἐκκλησιαστική ιστορία*
- G. Bardy (ed.), Eusebe de Cesaree. *Histoire ecclesiastique* [Sources chretiennes 31, 41, 55], Paris 1952-1958.
- De martyribus Palaestinae / Περί τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων*
- mart. Pal. G. Bardy (ed.), Eusebe de Cesaree. *Histoire ecclesiastique*, vol. 3, [Sources chretiennes 55], Paris 1958, 121-174.
- Georg. Syn. *Georgios Syncellus*
- chron. *Ecloga Chronographica / ἐκλογή χρονογραφίας*
- A. A. Mosshammer (ed.), *Georgius Syncellus, Ecloga chronographica*, Leipzig 1984.
- Hieron. *Hieronymos*
- Lucifer. *Dialogus adversus Luciferianos*
- A. Canellis, (ed.), *Sancti Hieronymi Presbyteri Opera III: Opera polemica-(iv) Altercatio Luciferiani et Orthodoxi (Corpus Christianorum Lat. 79B)*, Turnhout 2000.
- Not. ep. *Notitiae episcopatum*
- J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantino-politanae [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1]*, Paris 1981.
- Not. ep. *Notitiae episcopatum*
- J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantino-politanae [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1]*, Paris 1981.
- R. gest. Div. Aug. *Res gestae Divi Augusti*
- E. Diehl (ed.), *Res Gestae Divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum*, Bonn³ 1918.

Modern Kaynaklar

- Barrier J. Barrier, *The Acts of Paul and Thecla*, Tübingen 2009.
- Boyacıoğlu 2013 F. Boyacıoğlu, Ernest Renan'ın Hristiyanlığın Kökenleri 3: Aziz Paul/Paulus İsimli Kitabında Lystra/Hatunsaray, *JASSS* 6/6, 2013, 263-275.
- Bremmer 1996 J. N. Bremmer, Magic, Martyrdom and Women's Liberation in the Acts of Paul and Thecla, şurada: J. N. Bremmer (ed.), *The Apocryphal Acts of Paul and Thecla*, Kampen 1996, 36-59.
- Calder 1912 W. M. Calder, Colonia Caesarea Antiochea, *JRS* 2, 1912, 78-109.
- Carrington 1957 P. Carrington, *The early Christian Church*, vol. 1, Cambridge 1957.
- Darrouzès 1970 J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de le Église Byzantine*, Paris 1970.
- Dunn 1996 J. D.G. Dunn, *The Acts of the Apostles*, London 1996.
- Eyice 2002 S. Eyice, Thekla at Antioch, şurada: T. Drew-Bear-M. Taşlıalan-C. M. Thomas (ed.), *Actes du Ier congrès international sur Antioche de Pisidie*, Lyon 2002, 111-122.
- Fox 1987 R. L. Fox, *Pagans and Christians*, 1987.
- Herring-Harrington 2011 L. Herring-Harrington, The "Church of St. Paul" and Religious Identities in 4th-Century Pisidian Antioch, şurada: E. K. Gazda-D. Y. Ng (ed.), *Building a New Rome: The Imperial Colony of Pisidian Antioch (25 BC-AD 700)*, Ann Arbor 2011, 109-130.
- Hild 2008 F. Hild, Die Via Sebaste in Kleinasien. Şurada: C. Stavrakos-A.-K. Wassiliou-M. K. Krikorian (ed.), *Hypermachos. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 2008, 59-71.
- Kienast 1990 D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1990.
- Magdalino 1991 P. Magdalino, Anagnostes. Şurada: A. P. Kazhdan et al. (ed.), *The Oxford of Byzantium*, Oxford 1991, 84.
- Mitchell 1982 S. Mitchell, The Life of Saint Theodotus of Ancyra, *AS* 32 1982, 93-113.
- Mitchell 1988 S. Mitchell, Maximinus and the Christians in A.D 312: A New Latin Inscriptions, *JRS* 78, 1988, 105-124.
- Mitchell-Waelkens 1998 S. Mitchell-M. Waelkens, *Pisidian Antioch, The Site and its Monuments*, Londra 1998.
- Papadakis 1991 A. Papadakis, s. v. Deacon, şurada: A. P. Kazhdan et all (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, 592.
- Robinson 1926 D. M. Robinson, Greek and Latin Inscriptions from Asia Minor, *TAPhA* 57 1926, 195-237.

-
- Tabbernee 2002 W. Tabbernee, Keeping the Faith: Montanism and Military Service, şurada: T. Drew-Bear – M. Taşlıalan – C. M. Thomas (ed.), *Actes du Ier congres international sur Antioche de Pisidie*, Lyon 2002, 123–136.
- Taşlıalan 2002 M. Taşlıalan, Excavations at the Church of St. Paul, şurada: T. Drew-Bear-M. Taşlıalan-C. M. Thomas (ed.), *Actes du Ier congres international sur Antioche de Pisidie*, Lyon 2002, 9-32.